

БЪЛГАРСКИ ПРЕВОДИ НА СТАРОГРЪЦКИ АВТОРИ В ХРИСТОМАТИИТЕ ПО ЛИТЕРАТУРА ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО 1944 ГОДИНА

Славка Михайлова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Tutorial literature started developing during the Revival, as well as after the Liberation, which is of great significance for building a uniform educational system. A total of 182 issues of chrestomathies and readers are published in the period 1878 – 1944. The first translations of parts of works of Hellenic literature were published in four chrestomathies from the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The compilers of these school miscellanies show creativity by including texts by Homer, Sophocles, Aeschylus, Euripides and Aristophanes.

Key words: classical literature

Учебникарската книжнина е силно застъпена както през Възраждането, така и след Освобождението, което е от голямо значение за изграждане на единна образователна система, за просвещаване на българите, „за всички възрасти и звания“ (Вазов, Величков 1884: 4). „В българския културен живот христоматията през Възраждането, а и дълъг период след него, е от изданията, които възпитават в полезен дух както в класната стая, така и извън нея“ (Странджева 2010: 33).

Този просветителски идеал на нашите книжовници продължава и в следосвобожденската епоха да се разгръща и приобщава към цивилизационния модел на европейската традиция. Контактването на ранната ни възрожденска култура с античната се засилва и обогатява. Появяват се откъслечи от старогръцката литература на нашите преводачи, пръснати в периодиката, а също и в различни сборници. Част от тях са включени и в христоматиите по литература, обект на настоящото изследване. За периода след Освобождението до 1944 г. са издадени общо 182 броя христоматии и читанки. Информацията е взета от изданието на Софийската национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ „Каталог български книги 1878–1944 г.“, събрано в 6 тома.

В своята предистория българската детска литература води началото си от училището и книжнината, предназначена да обслужва неговите цели. Запознаването на децата със старогръцката митология в годините след Освобождението се осъществява чрез различни книжки, с малко илюстрации, които са преводни (обикновено от френски, английски, немски и руски език) и представят „Олимпийските игри“, „Подвизите на Херкулеса“, „Градината на Хесперидите“, „История на Златното руно“, „Страшният Минотавър“, „Съкровището на краля Мидаса“, „Боговете на Древна Гърция“ и т.н. Те са част от европейския просветителски проект за запознаване на децата със старогръцките легенди чрез приказния наратив, водещ своето начало от XVIII век, а у нас – от 80-те години на XIX век.

Първите преводи на части от произведенията на старогръцката литература намират отражение и в четири христоматии, отпечатани в края на XIX и началото на XX век. В днешното българско училище учениците в 9. клас изучават творчеството на Омир, Есхил, Софокъл, Еврипид, което насочи изследването към тези автори. Независимо от далечното им създаване и отпечатване четирите христоматии се доближават по съдържанието си на старогръцка литература до съвременната христоматия.

Новаторското решение да бъдат запознати учащите се с текстове от старогръцката литература принадлежи на Иван Вазов и Константин Величков. През 1884 г. излиза тяхната „Българска христоматия или сборник от избрани образци по всички родове съчинения“, отпечатана в Пловдив в 2 тома. Според устното признание на Вазов пред проф. Иван Шишманов идеята е на Величков: „...у Велиčkова възникна идеята да съставим една христоматия за по-горните класове на гимназията. Тая идея бе възприета и от издателя Манчева. Като другар в своята работа Величков покани мене, и аз охотно приех. За образец ни послужи Галаховата христоматия. Освен от Галахова ползувахме се и от френски учебници, и от сборниците на Гербеля, и от други някои руски издания. Френските късове превеждах направо от оригинала, немските и английските – от руски“ (Шишманов 1930: 66–67). В том II, дял „Епическа поезия“, в подразделението „Поема“, книжовниците са събрали четири песни от Омировата „Илиада“ от различни преводачи: Начало от II песен, прев. Г. Пърличев (Вазов, Величков 1884: 54–58); Прощаване на Хектора с Андромаха, прев. Ф. Велев (Вазов, Величков 1884: 58–62); Разпра между Агамемнона и Ахилеса, прев. П. Р. Славейков (Вазов, Величков 1884: 62–64); Хектор и Андромаха, прев. Ив. Вазов (Вазов, Величков 1884: 64–66). Към текстове-

те под линия има подробни бележки за автора, за цялостния текст, за историческите събития, описани в творбата.

В дяла „Драматическа поезия“ е представена част от трагедията „Едип цар“ на Софокъл, в превод на Константин Величков (Вазов, Величков 1884: 314–328). Започва от Действие II, явление II, III, IV, V, отново с подробни бележки. Текстът не е публикуван сред преводите на Величков в съвременните издания на автора.

В дял „Комедии“ на христоматията е включен и превод на част от „Облаците“ от Аристофан, но не е посочен преводач (Вазов, Величков 1884: 433–439). Във всеки раздел присъстват и други произведения от български и чужди автори, с което съставителите са се опитали да представят „избрани образци по всички родове съчинения“. Учебникът на двамата писатели запознава българската читателска аудитория с европейските литературни образци.

През 1888–1889 г. е отпечатана „Христоматия по изучаване на словесността, отредена за горните класове на гимназиите, петокласните, педагогическите и духовните училища“. Нейни съставители са Димитър Мишев и Стефан Костов, първият – учител в Пловдивската държавна мъжка гимназия „Александър I“. Първоначално излиза в два тома, а от 1892 г. до 1900 г. е отпечатана за втори път, като е разширена в три тома. Преиздавана е три пъти. Според годишниците на гимназията от 1892 до 1914 г. в програмата за горните класове (т.е. V, VI, VII) се работи с тази христоматия, която по обем и съдържание надхвърля христоматиите от целия разглеждан период, защото още в заглавието е подсказано, че тя ще послужи за подготовка на учители и духовници. Амбицията на съставителите да обхванат видовете словесност превръща труда им в енциклопедия от множество фрагменти из произведенията на европейските автори и несъмнено оказва голямо въздействие върху българската читателска публика. „И днес можем да се удивляваме на издадената в два тома „Христоматия по изучаване на словесността“ (1888–1889 г.), съставена от Стефан Костов и Димитър Мишев. Във време, когато учениците в гимназиите са изучавали някои предмети по руски учебници или по записки, правени от техните учители, тези христоматии стават основно средство за училищно образование по литература. С образци от народното творчество, от наши писатели и от представители на чужди литератури из световната класика (в превод, с биографични данни за автори), особено във втория том, са застъпени всички литературни родове и видове. Наистина едно забележително по обем и съдържание издание“ (Ванов б. д.: 116).

Към всеки том Мишев и Костов изготвят „Ръководство по словесността“ (с упражнения към текста). Примерите, които ще представя, са от второто издание на христоматията, тъй като то е значително по-разширено (Костов, Мишев 1888).

В т. I – „Проза“, е преведен текст от „Илиада“ на Омир „Щитът на Ахилеса“, в превод на Ф. Велев, с илюстрация, която е единствената в цялата христоматия (Костов, Мишев 1892: 75–78).

В т. II – „Епическа поезия“, в дял „Гръцки народен епос“, са поместени от Омир „Илиада“: Песен I, прев. Н. Бончев (Костов, Мишев 1898: 1–12); Из Песен VI, прев. Ив. Вазов (Костов, Мишев 1898: 12–14); Из Песен XVII, прев. Ф. Велев (Костов, Мишев 1898: 14–19). От „Одисея“: Из песен I, прев. М. и след нея преразказ на следващите песни (Костов, Мишев 1898: 19–25); Из песен IV, прев. Д. Т. Душанов (Костов, Мишев 1898: 25–28). Според „Речника на българските псевдоними“ на Иван Богданов (Богданов 1989: 381) двайсет души са публикували текстове със съкращението М., като сред тях е и Димитър Мишев, който е съставител на учебника.

В т. III – „Драматическа и лирическа поезия“, са представени четири текста. Два от тях са „Прикований Прометей“ от Есхил (Костов, Мишев 1900: 98–103) и „Ифигения в Авлида“ от Еврипид (Костов, Мишев 1900: 140–161), които са подписани с астронима – *, с който са публикували двама писатели и преводачи – Иван Вазов и Райко Жинзифов, според цитирания по-горе речник (Богданов 1989: 432). В „Христоматия по изучаване на словесността“ Иван Вазов участва с друг текст – откъс от трагедията на Софокъл „Едип цар“ (Костов, Мишев 1900: 125–140). При сравнението на превода с публикувания в „Българска христоматия“ се оказва, че те напълно съвпадат, но тук произведението започва от своето начало, т. е. прибавени са Действие I, явление I и II, и към Действие II – явление I. Предвид „Българска христоматия“ и нейните съставители, единият от които е извършил първия превод на „Едип цар“, е вероятно преводът да бъде поделен между Вазов и Величков. С пълното съзнание, че представянето на текста не е само негово дело, в съдържанието Вазов след заглавието „Едип цар“ не е посочил името на Софокъл, а е записал кратко „от истия“. Думата идва от руски език „истый“ и означава „истински“, а „истия“ е с окончание за ж. р., защото е съгласувано с трагедия (Горбачевич, Балахонова, Кругликова, Соловьев, Фелицина 2007: 479) (Георгиев, Заимов, Илчев и др. 1979: 90). Предполага се, че посочването „от истинската“ (трагедия – бел. моя) от преводача ние можем да изтълкуваме „към преведената досега“, защото времето, което изслед-

ваме, в христоматията на Мишев и Костов представя за втори път текста, известен от „Българска христоматия“. Авторите на учебника са включили и откъс от „Антигона“ от Софокъл в превод на П. П. Славейков (Костов, Мишев 1900: 103–125).

Често съставителите са отбелязвали в съдържанието „от истия, прев. истия“. Сравнението на двутомната с тритомната христоматия показва промяна в текстовете или допълването им. Например в първото издание „Прикованият Прометей“ е в превод на Д. Т. Душанов, а в следващия преводачът е (*), но в текстовете има много различия – вторият откъс е представен по-близко до прозата, в него изобилстват разговорни думи, вероятно за да бъде по-разбираем за учениците. Същият е и примерът с текста от „Антигона“, пак в превод на Д. Т. Душанов, който в преиздадения през 1900 г. том III е заменен с превод на П. П. Славейков. Авторите на учебника са се опитвали да разширяват, а също и да подобряват христоматията, след като са откривали „затрудненията“ на децата при изучаването на произведенията.

В том III – „Класическа литература“, от поредицата „Преводна рецепция на европейските литератури в България“ (Николова 2002: 32–35), не са посочени някои частични преводи, които са включени в „Българска христоматия“ и „Христоматия по изучаване на словесността“. За „Едип цар“ е посочено, че не съществува частичен превод, а цялостен, направен през 1911 г. от Ал. Балабанов. В сборника „Съдбата на Едип – българските маршрути“ проф. Протохристова представя превода на Величков (Протохристова 2011: 10). За текстовете на „Ифигения в Таврида“ и „Прикованият Прометей“ в енциклопедията за преводна рецепция е отбелязано, че са отпечатани в книги през 1902 г., като за първия не е посочен автор, а за втория – Л. Попов (Николова 2002: 33–34).

Последното сравнение на текстове между христоматиите на Вазов и Величков и на Мишев и Костов ще направим с откъс от „Облаците“ на Аристофан (Костов, Мишев 1900: 266–283), който в „Българска христоматия“ е публикуван без преводач, а в следващата е дело на Д. Т. Душанов, и ще отбележим, че двата текста не съвпадат. За първи път превод на „Облаците“ в енциклопедията за преводна рецепция е указан през 1914 г. с преводач Н. Соколов (Г. Бакалов) (Николова 2002: 33). Съставителката се базира на самостоятелни издания и на откъси, публикувани в периодични издания, което обяснява отсъствието им в енциклопедията, макар да е цитиран превод на Константин Величков на Теокрит от „Българска христоматия“ (Николова 2002: 34).

„Христоматия по изучаване на словесността“ е от четивата, които популяризират едновременно родна, класическа и просвещенска европейска литература. Антологичната рецепция на класиката в нея присъства в много и различни сборници за теория и история на литературата, но там рядко са включвани откъси от произведенията. Усетът, проявен от двамата учители, и усилията, с които са разширили своя учебник, подсказват желанието им подрастващите да достигнат европейско ниво на знанията си, а не само „информативно“ да четат за класическата литература от други книги.

През 1890 г. Константин Величков издава в Солун „Христоматия или сборник от избрани образци по всички родове съчинения за горните класове на градските училища и гимназии“, отпечатана в Солун. В един том авторът е представил литературни текстове от поезия и проза. В дял „Епическа поезия“ е включен Омир с „Илиада“: Песен I, прев. Н. Бончев (Величков 1890: 173–179); начало от Песен II, прев. Г. Пърличев (Величков 1890: 179–182); Песен VI, прев. Ив. Вазов (Величков 1890: 182–185); Песен XVIII, прев. Ф. Велев (Величков 1890: 185–191) и „Одисея“: Из Песен IX – преводач не е посочен (Величков 1890: 191–192). В дял „Трагедия“ е включен текстът на „Едип цар“ (Величков 1890: 351–369) от „Българска христоматия“. В дял „Комедия“ отново присъства откъсът от „Облаци“ на Аристофан (Величков 1890: 385–395), който е публикуван без преводач както тук, така и в „Българска христоматия“. Голям брой от откъсите са превод на Вазов и Величков. Христоматията е компактна, но съставителят ѝ е представил всички видове словесност и по качества тя не отстъпва на предходните учебници.

През 1891 г. Константин Величков издава „Всеобща история на литературата“. Книгата е съставена от три дяла – източни литератури, гръцка и римска литература. Описани са характерните им особености, известни автори с най-значимите им произведения. Цитирани са и малки части от творбите, което прави книгата на Величков по-различна от останалите, написани в тази област. Идеята на съставителя е „за учащата се младеж да има една книга, назначена да представи колко-годе пълна картина за развитието на по-великите литератури“ (Величков 1891: 3). В изданието на автора е включен превод на част от произведение, което присъства в христоматията, представена в настоящото изследване. Текстът провокира с неизвестността си досега.

През 1901 г. в Пловдив учителят Серафим Барутчийски, известен преподавател по български език и литература в Пловдивската държавна мъжка гимназия „Александър I“, издава „Христоматия за IV

клас с речниче с малко познатите думи в четивата“. Това е най-скромното по обем издание от анализираниите. В дял IV, озаглавен „Драматическа поезия“, Барутчийски е включил част от трагедията на Еврипид „Медея“ – „Вълненията на Медея“. – Из Еврипидовата трагедия „Медея“, прев. К. Величков (Барутчийски 1901: 201–202). Преди текста накратко са описани взаимоотношенията на Язон и Медея, а за преведения монолог е отбелязано, че „ще остане един бисер в драматическата литература“ (Барутчийски 1901: 201). Според енциклопедията за преводна рецепция на класическата литература, която вече цитирахме, в сп. „Младежка мисъл“ едва през 1907 г. е отпечатано I действие (Николова 2002: 34) и не е посочен автор. Първото представяне на трагедията „Медея“ от български актьори се осъществява през 1899 г., но то е по Ернест Легуве, а не по Еврипид. Текстът на Легуве е преведен от Х. Т. Басан и П. Хр. Генков в Плевен през 1889 г., а през 1891 г. Константин Величков превежда част от текста на Еврипид. Интересът му към театъра е всеизвестен факт, който подтиква писателя да представи старогръцката драма и известните нейни автори с части от текстовете. Откъсът „Вълненията на Медея“ е включен и в „История на литературата“, част I – „Древни литератури“, издадена през 1905 г. в Пловдив от Климент Карагюлев, Йордан Иванов и Серафим Барутчийски. Под текстовете и в съдържанието не са посочени преводачите.

В хрестоматията на Барутчийски в дяла „Епическа и лирическа поезия“ е включен и преводът на Иван Вазов от „Илиада“ – „Ектор се прощава в Андромаха“ (Барутчийски 1901: 141). Много полезно е малкото „речниче“ в помощ на учениците, в което авторът е включил остарелите думи, понятията, имената с кратка информация към всяко от тях. Подобна методология при съставяне на учебници са използвали и други автори през периода, но съдържанието на този речник се различава с литературната компетентност на автора.

През 1906 г. хрестоматията на Серафим Барутчийски е преиздадена, но към заглавието е добавен и V клас. Дялът „Драматическа поезия“ е допълнен с откъс от трагедията „Антигона“ в превод на П. П. Славейков (Барутчийски 1906: 168). В своите 215 страници авторът е поместил повече български текстове, отколкото преводни.

На заглавната страница е отбелязано, че учебникът е утвърден от Министерството на просвещението. Ако проследим законодателството в периода на откритите текстове, ще отбележим, че едва през 1892 г., когато е издаден първият „Закон за народно просвещение“, след Съединението на България, при министър Георги Живков, е по-

сочено в гимназията да се изучава старогръцка литература. В програмата към закона литература се учи в горния курс, в V клас на средните училища, а антична литература – в отдел „Класически“ (другият е „Реален“), тъй като там се запознават учениците с история на литературата, и са включени авторите Омир, Софокъл и Аристофан („Програма за петокласните училища“, София, 1897 г., с. 22). Това е и последният клас според закона. От представените помагала само той е отпечатан с щемпела на Министерството на просвещението.

Отличителна черта на издадените през периода христоматии е заглавието да подсказва целта на изданието и предназначението му, което обяснява и различията в съдържанието им. На корицата на „Българска христоматия“ е добавено „или сборник от избрани образци по всички родове съчинения“. Съставителите Вазов и Величков със заглавието на двутомния си труд не посочват да е предназначен само за ученици. Христоматията им е за всички българи, които искат да опознаят образците от световната литература.

Димитър Мишев и Стефан Костов в подзаглавието си отбелязват, че христоматията им е за „горните класове на гимназиите, петокласните, педагогическите и духовните училища“, което обяснява обема на изданието и целта, за която е предназначено.

Константин-Величковото заглавие е: „Христоматия или сборник от избрани образци по всички родове съчинения за горните класове на градските училища и гимназии“. След „или“ авторът е посочил ясно и точно, че е за учениците от горните класове и гимназиите в града. Т. е. трябва специална подготовка за изучаване на класическа литература.

Серафим Барутчийски е записал кратко „Христоматия за IV клас“ и това обяснява скромния обем на класическа литература сред изобилието на български текстове в изданието.

Цитирането на закона пояснява и потвърждава просвещенската креативност на авторите и на четирите христоматии още преди узаконяването и включването в обучението на учениците от гимназията в V клас да се изучава антична литература.

Връзката между авторите на учебниците и театъра също влияе за появата на текстовете от старогръцката литература именно в разгледаните христоматии. Вазов и Величков участват дейно за създаване и развитие на българския театър, а Серафим Барутчийски е ръководител на кръжока по „Драматическо изкуство“ в училището, в което работи (Янев 2008: 99). В освободена и съединена България в публичното пространство театралната култура заема важно място за изграждане на нова модерна европейска държава.

До 1944 г. в отпечатаните христоматии по литература не присъстват текстове на старогръцката литература с изключение на Песен VI от „Илиада“ – „Хектор се прощава в Андромаха“. През 1911 г. Иван Пеев включва в своята христоматия за II гимназиален клас превода на песента, направен от Иван Вазов (Пеев 1911: 215). Елин Пелин, Ран Босилек и Христо Хаджиев представят същия откъс от „Илиада“, но в проза (Елин Пелин, Ран Босилек, Хаджиев 1921: 33). Техният учебник е издаден през 1921 г., а откъсите, които са включени в него са издадени през 1911 г. от Ран Босилек, който превежда в проза „Илиада“ за юноши. Елисавета Багряна и Калина Малина също издават христоматия през 1932 г. и поместват превода на Вазов в учебника си (Елисавета Багряна, Калина Малина 1932: 29).

Наблюденията върху включените в разглежданите христоматии преводи показват, че значителна част от българските варианти на творбите през следосвобожденския период, а конкретно тук – на откъсите, представляват някаква форма на „превод информация“ според разграничението на Боян Ничев (Ничев 1986: 96). В съвременната христоматия по литература за 9. клас съставителите са доразвили „информацията“ до по-комплексното изучаване на старогръцката литература със старогръцка митология. Има промяна при избора на произведения (например не се изучава Аристофан), но други са същите, което представя общата им структура и идея – да се запознаят учащите се с различните видове словесност. Макар първите текстове от античната литература да не са преведени от оригиналите, за разлика от днешните откъси в христоматиите, те носят следите от големия талант на своите автори и техния просвещенски идеал за приобщаване на българската публика към богатото духовно наследство на античната литература, за уникалното и универсално нейно присъствие в европейската културна традиция.

ЛИТЕРАТУРА

- Барутчийски 1901:** Барутчийски, С. *Христоматия за IV клас с речниче с малко познатите думи в четивата*. Пловдив, 1901, с. 141, с. 201–202.
- Барутчийски 1906:** Барутчийски, С. *Христоматия за IV и V клас с речниче с малко познатите думи в четивата*. Пловдив, 1906, с. 99, с. 168, с. 186–187.
- Богданов 1989:** Богданов, Ив. *Речник на българските псевдоними*. София, 1989, с. 381, с. 432.
- Вазов, Величков 1884:** Вазов, Ив., К. Величков. *Българска христоматия или сборник от избрани образци по всички родове съчинения с приложение*

- ние на кратки жизнеописания на най-знаменитите писатели. Т. II. Пловдив, 1884, 54–58, 58–62, 62–64, 64–66, 314–328, 433–439.
- Ванов н. д.:** Ванов, Ив. *Монографичен труд за живота и делото на Хр. Г. Данов*. Пловдив, няма дата, фонд 1600, оп. 1, а. е. 41. XXIII Разрастване на книгоиздателска дейност, с. 116.
- Величков 1890:** Величков, К. *Христоматия или сборник от избрани образци по всички родове съчинения за горните класове на градските училища и гимназии*. Солун, 1890, 173–179, 179–182, 182–185, 185–191, 191–192, 351–369, 385–395.
- Величков 1891:** Величков, К. *Всеобща история на литературата*. Татар Пазарджик, 1891, 3, 118.
- Георгиев, Заимов, Илчев и др. 1979:** Георгиев, Вл., Й. Заимов, Ст. Илчев и др. *Български етимологичен речник*. София, 1979, 90.
- Горбачевич, Балахонова, Кругликова, Соловьев, Фелицина 2007:** Горбачевич, К., Л. Балахонова, Л. Кругликова, Н. Соловьев, В. Фелицына. *Большой академический словарь русского языка*. Москва, 2007, 479.
- Елин Пелин, Ран Босилек, Хаджиев 1921:** Елин Пелин, Ран Босилек, Х. Хаджиев. *Христоматия за първи прогимназиален клас*. София, 1921, 33.
- Елисавета Багряна, Калина Малина 1932:** Елисавета Багряна, Калина Малина. *Христоматия за първи клас на прогимназиите*. София, 1932, 29.
- Карагюлев, Иванов, Барутчийски 1905:** Карагюлев, Кл., Йор. Иванов, С. Барутчийски. *История на литературата*. Част I. Пловдив, 1905, 86–87.
- Костов, Мишев 1888:** Костов, Ст., Д. Мишев. *Христоматия по изучаване на словесността, отредена за горните класове на гимназиите, петокласните, педагогическите и духовните училища*. Т. I. Пловдив, 1888.
- Костов, Мишев 1889:** Костов, Ст., Д. Мишев. *Христоматия по изучаване на словесността, отредена за горните класове на гимназиите, петокласните, педагогическите и духовните училища*. Т. II. Пловдив, 1889.
- Костов, Мишев 1892:** Костов, Ст., Д. Мишев. *Христоматия по изучаване на словесността, отредена за горните класове на гимназиите, петокласните, педагогическите и духовните училища*. 2-ро издание. Т. I. Пловдив, 1892, 75–78.
- Костов, Мишев 1898:** Костов, Ст., Д. Мишев. *Христоматия по изучаване на словесността, отредена за горните класове на гимназиите, петокласните, педагогическите и духовните училища*. 2-ро издание. Т. II. Пловдив, 1898, 1–12, 12–14, 14–19, 19–25, 25–28.
- Костов, Мишев 1900:** Костов, Ст., Д. Мишев. *Христоматия по изучаване на словесността, отредена за горните класове на гимназиите, петокласните, педагогическите и духовните училища*. 2-ро издание. Т. III. Пловдив, 1900, 98–103, 103–125, 125–140, 140–161, 266–283.
- Легуве 1889:** Легуве, Ер. *Медея*. Плевен, 1889.
- Негенцов 1911:** Негенцов, Г. *Троянската война*. София, 1911.

- Николова 2002:** Николова, Ан. *Преводна рецепция на европейските литератури в България*. Т. III Класическа литература. София, 2002, 32–35.
- Ничев 1986:** Ничев, Б. *Основи на сравнителното литературознание*. София, 1986, 96.
- Пеев 1911:** Пеев, Ив. *Христоматия за II гимназиален клас в два дяла: проза и поезия*. Пловдив, 1911, 215.
- Протохристова 2011:** Протохристова, К. *Съдбата на Едип – българските маршрути*. // *Съдбата на Едип – българските маршрути*. Пловдив, 2011, 10.
- Странджева 2010:** Странджева, Ад. *Времерпространствени представи от възрожденската христоматийно-дидактична книжнина*. Пловдив, 2010, 33.
- Шишманов 1930:** Шишманов, Ив. *Иван Вазов. Спомени и документи*. София, 1930, 66–67.
- Янев 2008:** Янев, В. *Литературният Пловдив от XIX век до наши дни*. Пловдив, 2008, 99.